

влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1738, оп. 1, спр. 44. 24. Известия ЦК РКП(б). – 1920. – 17 июля. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7. 26. Там само, оп. 20, спр. 748. 27. Там само, спр. 749. 28. Ярославский Е. Борьба с религией в первые годы Октябрьской революции / Е. Ярославский // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932. Сборник под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. – М.: ОГИЗ-Госуд. антирелиг. изд-во, 1932. 29. Кефала М. Агитационно-массовая антирелигиозная работа за 15 лет / М. Кефала // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932. Сборник под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. – М.: ОГИЗ-Госуд. антирелиг. изд-во, 1932. 30. Покровский И. Перуново заклътье / И. Покровский // Из глубины: Сборник статей о русской революции / С.А.Аскольдов, Н.А.Бердяев, С.А.Булгаков и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 31. Кашеваров А. Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917–1945 / А. Н. Кашеваров. – СПб.: СПб. тех. ун-т, 1995. 32. Семашко Н. Вопрос о «мощах» с научно-медицинской точки зрения / Н. Семашко // Революция и церковь. – 1919. – № 1. 33. Отчет VIII (ликвидационного отдела) // Революция и церковь. – 1919. – №1. 34. Эфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Эфремов. – К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997. – С. 219. 35. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф.п. 342, оп. 1, спр. 887. 36. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2112. 37. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 4, оп. 1, спр. 8. 38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006. 39. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 114. 40. Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф.п. 9032, оп. 1, спр. 65. 41. Там само, спр. 66. 42. Там само, спр. 67. 43. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2917. 44. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф.п. 86, оп. 1, спр. 176. 45. Там само, спр. 162. 46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 31. 47. Там само, ф. 7, оп. 1, спр. 1138. 48. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 7, спр. 73. 49. Там само, спр. 162. 50. Там само, спр. 818. 51. Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 50. 52. ЦДАВО України, ф. 4215, оп. 1, спр. 11.

Alla Kyrydon

**THE ORTHODOXY IN THE TERMS OF SOVIET REALITY IN 1920–1930 S:
ALTERNATION OF SEMANTIC CODE OF IDEOLOGY PERCEPTIONS IN SOCIETY**

After the bilshovyks' victory, when the religion was being destroyed by the violent methods, which were based on marksysko Lenin's doctrine about the world's revolution, the dictatorship of the proletarians, class democracy, proletarians' justice etc. The replacement of moral and valuable guides was held. At the end of 1900- beginning of 1930s the formation of new "soviet cult reality" took place. The theoretical approach is based on the phenomenon of alteration and universal social law of historical heritage.

Key words: *orthodoxy, Church, alternation, anti-religious propaganda, ideological orientations.*

Андрій Смирнов (м. Острог)

СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 1941 Р.

Стаття присвячена аналізу обставин виникнення Автономної Православної церкви в Україні в період німецької окупації. Ця Церква, очолювана митрополитом Олексієм (Громадським), перебувала в юрисдикції Московського Патріархату, однак цей канонічний зв'язок був формальним.

Ключові слова: *Православна церква, Волинь, Московський Патріархат, ієрархія, Олексій (Громадський).*

Історія українського православ'я в роки Другої світової війни продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили В. Борщевич, І. Власовський, Ю. Волошин, О. Лисенко, о. Т. Міненко, В. Пащенко, С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик, Н. Стоколос та інші автори. Водночас до цього часу не достатньо досліджена діяльність Автономної православної церкви (далі – АПЦ) в Україні в роки німецької окупації. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної орієнтації ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на

жаль, часто використовується у сучасному міжправославному протистоянні на теренах України.

У вересні 1940 р. митрополит Діонісій (Валединський) повернувся до управління Православною церквою в Генерал-губернаторстві й вже на другий день німецько-радянської війни звернувся до німецької влади з проектом відновлення своєї юрисдикції на Сході на підставі того, що значна частина земель (Волинь, Полісся) до 1939 р. входила до Варшавської митрополії, а більша частина його єпископату залишилася на цих теренах. 28 червня 1941 р. він звернувся з окремим посланням до духовенства і вірних Волині, а також написав листи до своїх колишніх архієреїв. 10 липня поточного року єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) підпорядкував собі Рівненський, Дубенський і Кременецький повіти.

Певний час митрополит Діонісій вів активне листування з архієпископом Олексієм (Громадським), сподіваючись повернути його в свою юрисдикцію і призначити адміністратором в Україні. Переговори з ним у Крем'янці 3 серпня вів Юрій Мулик-Луцик, який переконував Владика Олексія особисто зустрітися з Валединським у Варшаві. Архієпископ Олексій довго вагався, але до Варшави так і не поїхав, про що згодом жалкував [1, с. 479–485, 494].

Під впливом уенерівських діячів у Варшаві митрополит Діонісій змушений був ухвалити доволі радикальне рішення, яке значно ускладнило міжправославні відносини на Волині. 11 серпня 1941 р., коли німецькі війська вже зайняли волинські землі, він надіслав декрет владикам Олексію, Полікарпу і Олександрю, в якому констатував відновлення канонічного зв'язку з ними, пропонував скликати архієрейський Собор у Крем'янці або Почаєві для впорядкування церковного життя, розпорядився знову розділити Волинську єпархію на дві частини: Крем'янецьку – під управлінням архієпископа Олексія (Громадського), та Луцьку – владика Полікарпа (Сікорського), піднесеного цього ж дня до сану архієпископа Луцького і Ковельського. На Владика Симона (Івановського) покладалися обов'язки вікарного єпископа на території Крем'янецької єпархії з резиденцією в Острозі. Управління Поліською єпархією, згідно з декретом, залишалось за архієпископом Олександром (Іноземцевим). Йому ж окремим листом під тимчасову опіку віддавалась Гродненська єпархія. Архієпископ Антоній (Марценко) мав залишатися вікарним єпископом Поліської єпархії. Висвячені за радянської влади єпископи Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький) втрачали частину своїх повноважень разом з офіційними титулами та призначались настоятелями відповідно Дубенського Хрестовоздвиженського і Дерманського Свято-Троїцького монастирів [2]. Такі кадрові зміни лише загострили стосунки між єпископатом на території Волині й Полісся та Варшавським митрополитом, юрисдикцію якого визнали тільки два архієреї – Олександр і Полікарп.

Група занепокоєного духовенства на чолі з архієпископом Олексієм не визнала претензій митрополита Діонісія. 18–23 серпня 1941 р. на таємному обласному соборі в Почаєві владика Олексій (Громадський), Симон (Івановський), Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький) проголосили створення АПЦ в складі Московського Патріархату, очільником якої обрали Владика Олексія. Ухвали собору єпископів були такими: «1. До Помісного Собору Православної Церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати нашу Церкву і її ієрархію в канонічній залежності від Церкви Російської. 2. Повернути нашій Церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати старійшому з наявних ієрархів Православної Церкви на Україні архієпископу Олексію стосовно до 34 Апост[ольського] прав[ила] права обласного митрополита. 4. Рахувати екзархат у Західній Україні прикоротившим своє існування, а екзарха митрополита Миколая, покинувшого свій екзархат і єпархію Волинську і священноархімандритство у Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої повноваження як по екзархату, так і по єпархії, і лаврі» [3, с. 283–284; 4, с. 678–679]. Зазначимо, що таке рішення ієрархів ґрунтувалося не лише на їхніх особистих симпатіях до «канонічної» Церкви, але й на бажанні досить значної

частини православних віруючих та кліру, які підтримали новоутворену еклезіальну структуру.

Як свідчать документи собору, ієрархи постановили подякувати Адольфу Гітлеру за визволення від більшовицького ярма привітальною телеграмою. «Єпископи звільненої Вашими непереможними жовнірами від найтяжчої в світі безбожної і богоборної влади Православної Церкви на Україні, – йшлося у телеграмі, – ... горяче вітають свого Великого Визволителя, і від себе, і від вірних засилають теплі слова щирої подяки і сердечні почуття відданості. Уклінно благаємо Творця Бога о продлінні на довгі роки життя Вашого, для слави Великого Німецького Народу і на користь нашого Українського Народу, і на користь усіх народів, що давно чекають на свою кращу долю з рук вибраного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера» [5].

Свою позицію владика Олексій (Громадський) обґрунтував у посланні до вірних від 1 вересня 1941 р., в якому підкреслювалося, що у 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу СРСР, а місцеві єпархії – до Московського Патріархату. Водночас митрополит Діонісій офіційно відмовився від свого права на ці території [6, с. 181–182]. Після падіння Другої Речі Посполитої польська автокефалія перестала існувати, а юрисдикція митрополита Діонісія обмежувалася тільки Генерал-губернаторством. 25 листопада 1941 р. новий собор єпископів у Почаївській лаврі проголосив архієпископа Олексія митрополитом Волинським і Житомирським, екзархом всієї України. Відтоді митрополит Олексій вважав неправильним називати церкву «автономною» і наполягав на назві «Екзарша Православна Церкви», яка, однак, не набула поширення. «Він уважав себе українцем, мав високу духовну освіту та довголітню пастирську і архіпастирську практику на українській території, і в тому ніхто з існуючих єпископів не міг йому дорівняти», – зазначав о. Т. Міненко [5].

Таким чином, олексіївці вирішили будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном і Всеросійським помісним собором РПЦ у 1918 р. Відповідно до рішення якого лише обрання правлячого митрополита Київського й Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. У всьому ж іншому Православна церква в Україні діставала повну самостійність.

Згідно з православними канонами позбавлення митрополита Миколая звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусії виходило за межі компетенції Почаївського собору, рішення якого викликали різну оцінку православних архієреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин визнали їх правочинними, то архієпископи Олександр і Полікарп з ними не погодилися.

Власне бачення ситуації в листі до Владики Олексія (23 жовтня 1941 р.) окреслив митрополит Діонісій. Рішення Почаївського собору він вважав неправомірним з кількох причин: по-перше, підпорядкування Православної церкви в Україні РПЦ неможливе внаслідок того, що «під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської», по-друге, Православна церква в Україні, згідно з Томосом Константинопольського патріарха від 13 листопада 1924 р., була незалежною Церквою і «перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською»; по-третє, оскільки канонічне право забороняло поширювати повноваження одного церковного об'єднання за рахунок іншого, «Московська Патріархія з її місцеблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св'ятої Автокефальної Церкви, поступала всупереч приписів канонічних» [4, с. 681–683].

Собор єпископів у Генерал-губернаторстві 28–29 жовтня 1941 р. вважав церковну ситуацію на Волині та Поліссі не впорядкованою і доручив митрополиту Діонісію скликати спільний архієрейський собор [7, с. 293]. 13 листопада 1941 р. він ще раз визнав постанови почаївського «псевдособору» не дійсними і всю вину за «хаос в церковно-парафіяльному житті» поклав на автономістів [8, с. 138]. В іншому листі від 20 січня 1943 р. митрополит Діонісій дорікав Владиці Олексію: «Ви відійшли від свого кірарха, не мавши від нього на це не тільки ніякого дозволу, але навіть всупереч його ясно висловленій волі. Це Ваше відступництво... і з'явилося причиною

нещастя, ставши першою спонукуючою причиною падіння дисципліни та початком безладдя в церковному житті в Україні... Тож я давно мав канонічну можливість застосувати заборони, але я не стосую суворости «по даній мені Господом владі для будування, а не для руйнування» (2 Кор. 13, 10)» [2]. На думку канадського історика Олега Геруса, Владика Олексій розглядав свій зв'язок з Москвою як необхідну тактичну формальність, щоб уникнути звинувачень у неканонічності [9, р. 102].

По суті, почаївські рішення, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я у роки війни. Як справедливо зазначав І. Власовський, «признавши себе канонічно залежними від Московського патріарха, ці єпископи не мали права касувати екзархат, не ними встановлений, і звільняти екзарха, не ними призначеного» [10, с. 204]. З ним солідарні не тільки українські, але й російські церковні аналітики. Однак, не можна погодитись із твердженням деяких російських істориків про мовчазну згоду Московського Патріархату з утворенням АПЦ та екзаршиями повноваженнями митрополита Олексія [11, с. 81]. Екзарх Миколай, якого 15 серпня 1941 р. призначили митрополитом Київським і Галицьким, в одному з своїх послань до української пастви так оцінив діяльність автономістів: «Гірка доля суду Божого очікує українських архієпископів, котрі перебуваючи зараз тимчасово під німецькою п'ятою, зрадили Батьківщині та матері Церкві Російській і зганьбили себе, зігнувши свої спина перед розорителями нашої рідної землі. Ці архієреї – Олексій Громадський, Пантелеймон Рудик – за кілька місяців до війни приїжджали до Москви і запевняли нашого главу, Блаженнішого митрополита Сергія, у своїй вірності матері Церкві Російській, а зараз... моляться за ваших насильників» [12].

Відмовившись від юрисдикції Варшавської митрополії і усвідомлюючи недосконалість свого канонічного статусу, Владика Олексій шукав ситуативних союзників серед авторитетних ієрархів. Зокрема, він налагодив вельми тісні зв'язки з архієпископом Іларіоном (Огієнком), якого прагнув нейтралізувати як потенційного конкурента в боротьбі за лідерство в Українській православній церкві (УПЦ). Вони обидва відчували потребу в співпраці, вели жваве листування і навіть зустрічалися у Холмі в листопаді 1941 р. О. Громадський запропонував І. Огієнку обійняти Київську кафедру, що й оформлено постановою ч. 34 другого обласного собору єпископів АПЦ, у якій зазначалося: «Признати Високопреосвященного архієпископа Іларіона Огієнка достойним кандидатом на вільну катедру Архієпископа Київського і Переяславського» [10, с. 212]. Його німецька адміністрація до Києва не пустила, однак поява такого архієрейського тандему викликало занепокоєння і активізацію прихильників автокефального руху, які домоглися створення 24 грудня 1941 р. Тимчасової адміністрації Православної церкви в Генерал-губернаторстві на визволених українських землях.

Отже, є підстави стверджувати, що АПЦ використала канонічний зв'язок з Московським Патріархатом лише як номінальне прикриття і жодних офіційних контактів в період окупації з ним не мала. В одному із опублікованих послань автономісти не визнали втручання Місцеблюстителя Сергія в українські церковні справи: «Ми запевняємо урочисто, що не вважаємо з свого боку митрополита Сергія за виразника настроїв православних вірних в Україні» [13, с. 50]. Як свідчить протокол допиту арештованого НКДБ 29 січня 1944 р. Владика Симона, перебуваючи на чернігівській кафедрі, він на літургії поминав тільки митрополита Олексія. Останній згадував за богослужінням патріаршого Місцеблюстителя, але не називав його ім'я. До речі, після смерті О. Громадського 29 липня 1943 р. Симона (Івановського) обрали головою Синоду АПЦ, а Веніаміна (Новицького) – секретарем [14, арк. 49, 53–54].

Таким чином, після початку німецько-радянської війни більшість православного єпископату України прийняла рішення залишитися в складі Московського Патріархату, але на правах автономії. З огляду на складність комунікації з РПЦ цей канонічний зв'язок був формальним. Владика Олексій (Громадський) шукав

канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення Почаївського собору, не були визнані ні Варшавою, ні Москвою й поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни.

Список використаних джерел

1. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег: Екклесія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
2. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
3. Лисенко О. Є. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневиц // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – Т. 2: Гриневиц В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 282–307.
4. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – 1207 с.
5. University of Alberta Archives, Accession 2011–27 (Minenko Collection), box 57, item 1404.
6. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 2. – С. 177–230.
7. Міненко Т., Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів: Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
8. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк: Вежа, 2000. – 254 с.
9. Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and Politics of Religion / O. Gerus // Faith and Culture. – 1985–1989. – No 7. – P. 83–120.
10. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4: (ХХ ст.). – Ч. 2. – 399 с.
11. Вишиванюк А. Митрополит Алексій (Громадський) – Екзарх Української Автономної Православної Церкви (1941–1943) / А. Вишиванюк // Вестник Православного Свято-Тихоновського богословського інститута. Серія II. История Русской Православной Церкви. – М., 2007. – Вып. 4 (25). – С. 71–95.
12. Победа близка: обращение к клиру и верующим Украины ко дню Рождества Христова и 25-летия советской Украины. – Режим доступу: <http://jarushevich.narod.ru/RECH/r20.htm>.
13. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині / В. Борщевич. – Луцьк: РВВ ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 97 с.
14. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 1, спр. 75198 фп, 222 арк.

Andrii Smyrnov

THE CREATION OF THE AUTONOMOUS ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE IN 1941

The article deals with the creating of the Autonomous Orthodox Church in German-occupied Ukraine. This Church, under Metropolitan Oleksii (Hromadskiy), recognized the authority of the Moscow Patriarchate over the Ukrainian Church, but he considered his connection with Moscow as a necessary tactical formality.

Key words: *the Orthodox Church, Volhynia, Moscow Patriarchate, hierarchy, Oleksii Hromadskiy.*

Ярослав Стоцький (м. Тернопіль)

ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ ДУХОВЕНСТВА І ПАРАФІЙ ГКЦ В РПЦ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1945–1946 РР.

У статті досліджено процес переходу греко-католицького духовенства і його парафій у російське православ'я та роль і методи у цьому так званому «возз'єднанні» уповноважених Ради у справах РПЦ у західноукраїнських областях України й ієрархії РПЦ.

Ключові слова: *церкви, греко-католики, православні, уповноважений.*

Руська (Російська) Православна Церква (РПЦ), присутність якої у західноукраїнських областях України на 1945 р. була незначною, після Львівського псевдособору ГКЦ (8–10 березня 1946 р.) протегована сталінським режимом, абсорбувала значну частину греко-католицького духовенства, віруючих, храмів, «оправославнюючи» його, за безпосередньої участі уповноважених Ради у справах РПЦ (далі – РСРПЦ), і таким чином «окуповуючи» колишню греко-католицьку територію, сприяючи її радянізації.